

*Sant Vicent Ferrer a la Bretanya:
de l'infern al paradís
a través de la missa de Kernascléden*

[Saint Vincent Ferrier in Brittany:
from Hell to Paradise via the Kernascléden mass]

IMMACULADA FÀBREGAS

Université Bretagne Sud

immaculada.fabregas@univ-ubs.fr

RESUM: Aquest treball intenta aportar una nova mirada al pas de sant Vicent Ferrer per les terres de Bretanya. Els àngels músics que apareixen pintats a l'església de Kernascléden han dut a pensar i a demostrar que les partitures que interpreten constitueixen, per la seva unitat i la seu caràcter, una *missa* que degué arribar a Kernascléden de la mà de sant Vicent Ferrer. El que aquí ens proposem és posar l'accent en una colla d'elements que corroboren l'impacte que el sant causà entre la població bretona que, després del seu traspàs, va expressar a través de l'art pictòric i musical el record inesborrable del predicador valencià.

PARAULES CLAU: Sant Vicent Ferrer, Bretanya, pintura mural medieval, música religiosa medieval, missa de Kernascléden

ABSTRACT: This contribution attempts to bring a fresh perspective on Saint Vincent Ferrier's visit to Brittany. The angel musicians painted in the Kernascléden church have led us to think and establish that the scores they perform are, given their unity and character, a mass that must have reached Kernascléden via Saint Vincent Ferrier. It is our effort to highlight a series of elements that corroborate the Dominican Father's impact on the Bretons. The latter, after his death, conveyed in painting and music the indelible memory of the Valentian preacher.

KEYWORDS: Saint Vincent Ferrer, Brittany, medieval mural painting, medieval church music, Kernascléden mass

Recepció: 26/02/2019. Acceptació: 08/03/2019. Publicació: 05/04/2019

1. Introducció

És prou sabut que la literatura especialitzada a l'entorn de sant Vicent Ferrer és molt àmplia i variada i que va començar a veure llum ja a començaments al segle XVII gràcies a Francisco Diago (1600). No cal dir que a partir del segle XIX van proliferar els treballs com el de Jean-Joseph Rossignol (1805) que s'interessà per la seva vida. Com ell, Henri-Paul Fages (1894, 1919), Matthieu-Maxime Gorce (1934), més recentment, Le Dorze (2011) i molts d'altres. Així mateix, Alfonso Esponera Cerdán (2003) va establir una extensa bibliografia sobre sant Vicent Ferrer. Les obres especialitzades s'interessen per la vida del sant, els seus sermons i la seva oratòria, el seu missatge apocalíptic, la seva influència en la política, els miracles i guaricions, el procés de canonització, les relíquies, i àdhuc la casa on morí. També s'han fet tesis doctorals al voltant d'aspectes diversos relatius al sant. Aquí ens fixarem en un aspecte molt concret que té a veure no només amb l'última etapa de la seva vida, sinó també amb el record inoblidable que va deixar per terres bretones: les pintures i la missa de Kernasclédén.¹ Partim de la base que el context en què el duc de Bretanya Joan V va cridar el pare Vicent Ferrer per anar a predicar a les terres bretones reunia una sèrie de condicions que fan que els habitants de la Bretanya de començaments del segle XV fossin especialment receptius al predicador dominicà. Enlluernats pels seus sermons, miracles i guariments, el futur sant va passar a la posteritat entre els bretons no només gràcies al procés de canonització que s'inicià just després del seu traspàs, sinó també a través de nombroses manifestacions com estàtues d'ell, capelles dedicades al sant, estendards amb el seu nom, que trobem en tot el territori bretó. I no tan sols en terres continentals, sinó també en terres illenques, com és el cas de la famosa estàtua de sant Vicent Ferrer a Île-aux-Moines (Nicol 1906). A aquestes mostres, prolífiques i variades i que deixaren imprès el record de Vicent Ferrer, s'hi afegeixen, doncs, les pintures dels àngels músics de la capella de Kernasclédén que, com veurem, interpreten la missa de Kernasclédén.

---

1 Hem optat per transcriure la toponímia bretona en francès atès que la majoria de la bibliografia consultada és en llengua francesa i no en bretó.

En primer lloc, és important resseguir, encara que sigui a grans pinzellades, l'arribada del pare Vicent a la Bretanya. Segonament, descriurem la Bretanya que l'esperava a començaments del segle xv així com la religiositat que vivien els seus habitants. Tot plegat ens servirà per presentar l'església de Kernascléden i les obres que conté a l'interior, en especial els àngels músics que interpreten el que coneixem actualment com a missa de Kernascléden.

2. El pare Vicent a la Bretanya

Com ja hem dit, són molt nombrosos els relats del trajecte vital de Vicent Ferrer, i fins i tot alguns, molt antics. El que aquí ens proposem no és tant narrar fil per randa el periple bretó, sinó posar en evidència alguns dels aspectes més rellevants de l'arribada, l'estada i la mort del predicador, que propiciaren l'anomenada missa de Kernascléden.

2.1. L'arribada a la Bretanya

Basant-nos en la bibliografia especialitzada, podem dir que, després de tot el periple que va iniciar al 1399 en missió apostòlica per França, Itàlia, Suïssa, Espanya, i després del Compromís de Casp, el pare Vicent va tornar a pujar cap a França. Al 1413 feu de nou una estada a València però ja seria l'última. També va anar a Barcelona i a Mallorca, i al 1415 també anà a Tarragona. Tot seguit havia previst desplaçar-se a Constança on s'estava celebrant el concili ecumènic, que havia començat l'any 1414 i que acabaria al 1418. Encaminant-se cap amunt, i havent travessat les Corberes, es dirigí cap al Massís Central francès per fer cap a Notre-Dame-du-Puy que és on rebé, per primer cop i de la mà de Jean Bernier, la invitació del duc Joan V de Bretanya. Malgrat la proposta del duc bretó, el pare Vicent continuà dirigint-se a Constança bo i passant per Clarmont d'Alvèrnia, Lió i la Borgonya. Havent arribat a la zona del Franc Comtat, al mes de juny de 1417 i a la ciutat d'Auxonne, es va trobar un parell de vegades amb la monja reformadora de l'orde de les clarisses,

Colette de Corbie² que, com a dona de política, el devia convèncer perquè no s'arribés a Constança. Així és que el pare Vicent se'n va allunyar i es va dirigir cap a l'interior de França, arribà a Bourges i rebé una segona invitació del duc de Bretanya, i fins i tot una tercera. Havent arribat a Tours va saber que, el dia 11 de novembre de 1417, el concili de Constança havia elegit papa Martí V. Seguidament, el pare Vicent rebé del nou papa la confirmació com a missioner de Crist. Així és que aquest cop sí que es dirigiria a la Bretanya. Abans d'arribar-hi, però, feu una estada d'un mes al convent dominicà de la ciutat d'Angers durant el mes de desembre de 1417, i tot seguit s'encaminà vers la Bretanya, i concretament a Nantes, on arribà el dia 8 de febrer de 1418.

Tenint en compte que la cort era itinerant, el duc l'esperava a la ciutat de Vannes que, sota Joan V, s'havia convertit en la principal residència ducal. De camí a Vannes, va passar per Guérande, Redon, Muzillac, Questembert i altres contrades on ja va predicar. Sabem que el divendres 4 de març arribà a Theix que era la residència episcopal, i que per al 6 de març, que s'esqueia en un quart diumenge de Quaresma, a Vannes ja s'havia previst un entarimat i una trona per a la predicació a l'aire lliure pensant que les multituds no podrien cabre a l'interior de les esglésies. Per això s'habilità la plaça de Lices, situada just davant del castell ducal de l'Hermine. Fins i tot se li havia preparat com a allotjament el castell de la Motte, però Vicent Ferrer va renunciar-hi i va preferir hostatjar-se en una humil habitació prop dels llocs de predicació. Aquell mateix dissabte, ja es va organitzar una processó amb la màxima pompa. Ell, muntat dalt de l'ase, i el seguici entonant càntics, la processó arribà fins a la capella de Saint-Laurent a Séné. Les multituds el seguiren per veure'l i demanar-li miracles. L'endemà, tota la ciutat de Vannes es mobilitzà: el duc i la seva cort, el bisbe i tot el clergat, els ciutadans de tots els estaments socials, sense faltar-hi els malalts, acudiren a la plaça de Lices. Com ja feia als llocs de predicació anteriors, aquell diumenge, havent pujat a la trona, començà

---

2 Colette de Corbie (Corbie, Picardia 1381 – Gant, Flandes 1447), a més de ser reformadora de les clarisses, fou coneguda pels seus miracles, guariments, poders sobrenaturals i de profecia. Així mateix, s'implicà en la política i intentà convèncer l'antipapa Fèlix V perquè abdicara, però no ho aconseguí.

celebrant la missa, i després es dirigí a l'auditori per fer el sermó sobre la multiplicació dels pans.

Podem dir que, després d'haver rebut tres invitacions de la part del duc, el pare Vicent Ferrer era molt esperat i, sens dubte, molt conegut entre els bretons. La rebuda que li feren demostra que ja era molt famós en aquelles contrades allunyades de la seva ciutat natal. Sigui com sigui, l'arribada a la Bretanya causà sensació entre les multituds. A Vannes, s'hi quedà tres setmanes i tot seguit començà el periple bretó.

2.2. L'estada a la Bretanya

Després de Vannes, el seu següent destí va ser Rennes. Però com ja era habitual, en camí de Rennes aniria predicant a les localitats que li venien de pas: l'abadia de Prières, Guérande, Saint-Gildas-des-Bois. La seva entrada a Rennes també va ser triomfal, tant és així que hi predicà tres dies seguits (el 20, el 21 i el 22 d'abril del 2018) i ho feu a la plaça Sainte-Anne que es troba just davant del convent de frares dominics.³ Igual que a Vannes, també hi acudí una munió de gent. També anà per ciutats properes de Rennes com és ara Fougères, Vitré i Montfort, fins que el dia 4 de maig reemprengué la ruta cap a la Normandia. Cal assenyalar que en aquells moments, la Normandia pertanyia a Anglaterra, raó per la qual el rei Enric V d'Anglaterra des de Normandia es-tant el convidà.⁴ En aquest sentit sembla ser que la trobada amb el pare Vicent Ferrer fou determinant de cara a l'acabament de la guerra de Cent Anys. Si des d'un punt de vista polític l'estada a Normandia va ser fructífera, menys ho va ser des d'un punt de vista de la predicació cristiana. Segons els diversos relats,

---

3 Convent que fou fundat al 1369 pel duc Joan IV sobre les restes d'un edifici gal·loromà, i que esdevingué un centre espiritual, intel·lectual i polític durant la baixa edat mitjana. Se'l coneixia com a convent dels jacobins per influència dels dominics que al 1258 s'havien instal·lat a l'hospici de Saint-Jacques-le-Majeur de París. Aquest convent de Rennes ha estat recentment restaurat i obert al públic per acollir manifestacions culturals i artístiques.

4 Cal matisar que «com a diplomàtic negociador», sembla ser que, «c'est à la demande du duc de Bretagne que saint Vincent Ferrier se rendait chez les Anglais et il faisait route en compagnie du duc lui même» (Gorce 1934: 262).

que es basen sobretot en el procés de canonització, l'acollida dels normands no va suscitar el fervor que havien demostrat els bretons davant del predicador. De retorn a la Bretanya, passà per Dol, Saint-Malo. El pas per Dinan, on va fer una llarga estada al convent dels dominics, va ser molt sonat. Prosseguí cap a Lamballe, Jugon, Moncontour, fins que arribà a Saint-Brieuc en ple estiu del 1418. Allà es dedicà a la catequesi per a infants. Malgrat el seu estat de fatiga, continuà acompanyat del seu seguici el seu periple tot vorejant la costa septentrional de la Bretanya en direcció a Finisterrae. Així és com va passar per Quintin, Châtelaudren, Guingamp, La Roche-Derrien, Tréguier, Lannion, Morlaix, Saint-Paul-de-Léon, Quimper, Concarneau, Hennebont. Des d'aquí va començar a endinsar-se cap a les zones rurals del centre-sud de la Bretanya i arribà a Guemené. Destaquem que aquesta ciutat està molt a prop de Kernasclédén i que, segurament, cal situar en aquest moment el pas del pare Vicent per la capella que ens ocupa. Continuà cap a Pontivy, Josselin, Ploërmel, Redon. El seu estat físic s'anava deteriorant però tot i així es dirigí cap a Nantes. Ja érem a finals del 1418 i, un cop més, la predicació del pare Vicent va ser sonada per la gran afluència dels bretons i pels miracles que hi feu.

Efectivament, com en el decurs de tot aquest darrer periple, els bretons acudien amb gran fervor a les seves predicacions, l'esperaven amb impaciència i li demanaven miracles. I com als altres llocs on ja havia predicat, els seus sermons, que podien durar hores, servien per denunciar els pecats, amenaçar els pecadors i anunciar la fi del món. El seu missatge apocalíptic anava acompanyat de la crida a la conversió per salvar-se i atènyer el paradís.

2.3. La mort a Vannes

Després d'haver suportat fred, neu i pluja, a començaments del 1419 s'encaminà cap a Vannes. Hi fou acollit de nou amb solemnitat tot i que hi arribà esgotat. La duquessa Joana, fidel seguidora i admiradora del predicador, li havia preparat l'estança amb el seu llit en una humil habitació del centre de la ciutat, però a causa del seu estat malaltís, es va instal·lar a la casa particular de la vídua Dreulin, Marguerite Le Brun. Malgrat el seu mal estat i l'ajuda que necessitava per moure's, continuava predicant entre els bretons. Va tenir una

gran febrada i va haver de quedar-se al llit. La possibilitat de tornar a València per recuperar-se s'esvaí i es quedà definitivament a Vannes. La duquessa va fer venir metges i sembla ser que no es movia del seu costat (Chardronnet 2011: 249). Estant allitat, la cort, el bisbe, els magistrats i el poble anaven a veure'l i els continuava esperonant a abandonar els vicis i a practicar les virtuts. El seu estat no millorava, ans al contrari. I després de nou dies en estat greument malalt, al vespre del dimecres 5 d'abril de 1433, va expirar en presència de la duquessa, la comtessa de Porhoët, la vescomtessa de Rouen i la senyora de Malesroit: «la veneració que sentia la duquessa pel valencià arribava fins al punt que rentà amb les seves mans el cos del recent difunt» (Velasco 2008: 400). I tant és així que en morir la duquessa, al 1433, va ser enterrada a pocs metres d'on es trobava la tomba de Vicent Ferrer. Remarquem, però, la polèmica que va desencadenar el seu enterrament, fins que, després de les tensions entre els dominics i el clergat de Vannes, el duc Joan V decidís donar-li sepultura a la catedral. Remarquem també que, immediatament després de la seva mort, la iniciativa de demanar la canonització del pare Vicent sorgí del duc de Bretanya i el clergat de Vannes. Cal tenir en compte, així mateix, que els bretons s'impliquen substancialment en el procés de canonització, cosa que responia, com diu Velasco (2008: 403), a «el desig dels ducs de Bretanya i el clergat bretó de crear un sant que restés per sempre més associat a la casa ducal.»

3. La Bretanya ducal

Com ja ens hi hem referit, el duc Joan V de Bretanya va enviar tres invitacions al Pare Vicent per convèncer-lo d'anar cap a la Bretanya. Per comprendre les motivacions que dugueren el duc a ser insistent fins a aconseguir-ho, donem un cop d'ull a la Bretanya de l'època de Vicent Ferrer.

El duc Joan V (Vannes 1389 - Nantes 1442), conegut com el Savi, representa un moment àlgid de la Bretanya i encarna certa estabilitat i prosperitat d'una Bretanya sobirana i independent. Juntament amb el duc de Borgonya, Joan sense Por, pot ser considerat com un dels personatges més potents de

la França d'aleshores (Gorce 1934: 258). Començà a regnar de molt jove, al 1406, a causa de la mort prematura del seu pare, el duc Joan IV. El qual havia arribat al tron després d'una guerra de successió. Efectivament, després d'una nissaga de ducs bretons encetada per Joan I el Pèl-roig al 1221,⁵ el ducat bretó va conèixer una guerra de successió entre 1341 i 1381 ja que el duc Joan III havia mort sense descendència directa. Els aspirants a la corona ducal van ser Joan de Montfort, germanastre seu, i Joana de Penthievre, neboda seva i alhora esposa de Carles de Blois, que era el nebot de Felip VI de França. Així com l'alta noblesa preferia els Penthievre-Blois, la petita es posà de la banda dels Montfort. Els enfrontaments entre els dos bàndols va fer que la Bretanya es trobés immersa en el conflicte de la Guerra dels Cent Anys. Durant quaranta anys, les lluites foren intenses i cruels, com el cèlebre combat dels Trenta. Però, per fi, l'habilitat de Joan de Montfort, el desig de pau per part dels bretons i la mort de Carles de Blois desembocaren en el Tractat de Guérande al 1381 (Pelletier 1991: 29) que reconeixia Joan de Montfort com a duc de Bretanya i esdevenia així Joan IV. Bretanya no dependria ni de França ni d'Anglaterra, sinó que seria sobirana.

Començà doncs una nova etapa per a la Bretanya, marcada per la necessitat de recuperar-se i restablir l'autoritat ducal. El duc fou coronat amb gran pompa i dotà la Bretanya d'una sòlida administració. Impulsà la construcció de moltes esglésies i capelles tot assumint el paper de mecenes. Com a la resta d'Europa, creà els seus propis ordes de cavalleria com el conegut orde de l'Hermine. Va cultivar la diplomàcia per mantenir la pau entre els defensors de la branca Penthievre-Blois i la dels Montfort. També va mantenir relacions diplomàtiques amb França i Anglaterra, i al 1399 obtingué el casament del seu fill Joan, que tenia vuit anys, amb Joana de França, filla del rei Carles VI de França.

En morir Joan IV al 1399, el seu fill hereu, el futur Joan V, només tenia deu anys, raó per la qual el jove estigué sota la tutela de la seva mare i després

---

5 Joan I va conèixer el regnat més llarg de la història de Bretanya: va durar quaranta-nou anys i els seus successors van ser els ducs Joan II, Artur II, i Joan III.

del duc de Borgonya. Va ser coronat duc de Bretanya al 1404 amb quinze anys i començà a regnar al 1406 quan només en tenia disset. Tot i la seva joventut, heretà l'habilitat diplomàtica del seu pare. Francesos i anglesos continuaven tenint posada la mirada en aquella Bretanya pròspera, ja recuperada de la guerra de successió, i geogràficament estratègica. L'historiador Henri Poisson es refereix a la prosperitat de la Bretanya sota Joan V dient: «Alors que le royaume de France, en lutte avec l'Angleterre, était en grande pitié, la Bretagne paisible, qui servait de pays d'échange entre les deux nations belligérantes, en eut tous les avantages» (Poisson 1993: 139). Així mateix diu del duc que era *avisé*, o sigui llest i caut, bon administrador dels béns de la corona i protector del poble. En el decurs del seu regnat dugué una política pactista i pacifista per tal d'evitar els conflictes. En aquest sentit, l'estudiós Philippe Tourault el qualifica de *neutralista i suprem* (Thourault 2009: 269) i afirma que se'n sortí amb èxit. Com que era, d'una banda, fillastre d'Enric IV d'Anglaterra, i de l'altra, gendre de Carles VI de França, trià no dependre de cap de les dinasties reials, ja que només així podia preservar la total llibertat (Thourault 2009: 268). I no només havia esdevingut fillastre del rei Enric gràcies a les segones núpcies de la seva mare, sinó que va renovar cinc cops la treva amb els anglesos entre 1407 i 1417. D'altra banda, es reconcilià amb el rei de França, Carles VI i esdevingué protector de la reialesa francesa (Pelletier 1991: 34), raó per la qual en el context de la guerra de Cent Anys el ducat i la noblesa de Bretanya van fer costat a la causa francesa.⁶

En un context doncs de sobirania, prosperitat, i relativa pau, el duc Joan V invità el predicador Vicent Ferrer que, per la seva banda, ja era famós pel seu afany de pacificació política, els seus sermons, miracles, i guariments: «La réputation du saint était immense et Jean de Bretagne le pressait déjà depuis Clermond-Ferrand dans son duché.» (Kermoyan 1956: 29). Siguí dit de pas que l'any següent del traspàs del pare Vicent, a Joan V li fallà la diplomàcia. Malgrat la seva voluntat de mantenir bones relacions amb els uns i els altres,

---

6 Destacaren tres nobles bretons que lluitaren per defensar França: Bertrand de Guesclin, Olivier de Clisson i Arthur de Richemont.

no evità el conflicte amb la família Penthhièvre que va aconseguir el seu arrest al 1420 durant quatre mesos a Châteaueaux. Val a dir que el seu regnat va durar quaranta-tres anys (1399-1442) i que se'l considera encara avui com un del més fecunds, i més rics de la història de la Bretanya (Thourault 2009: 267). L'època ducal va durar tot el segle xv i per això se'l coneix com l'edat d'or. Els successors al tron ducal foren: Francesc I (1442-1459), Pere II (1450-1457), Artur III (1457-1458), Francesc II (1458-1488) i Anna de Bretanya (1488-1514). El final del seu regnat suposà la fi de l'època ducal i de la independència per a la Bretanya, ja que, al 1532, la seva filla Claude de França cedí definitivament la Bretanya al seu espòs, el rei Francesc I de França.

4. La religiositat bretona en la baixa edat mitjana

Ningú posa en dubte que, encara avui, el paisatge bretó es caracteritza per un patrimoni religiós excepcional que es forjà durant els segles xiv i xv, i la capella de Kernasclédén n'és un bon exemple. D'una banda, l'estabilitat que aportaren els ducs de Bretanya, i, de l'altra, la religiositat que es vivia en aquella època a la Bretanya hi tenen a veure. Així com les guerres, les epidèmies i la misèria trasbalsaren l'Europa dels segles xiv i xv, afectaren molt menys la Bretanya que, com hem vist, estava vivint uns segles de certa estabilitat i prosperitat social i econòmica. Aquesta esplendor es manifestà a través de la construcció de nombrosos monuments religiosos d'estil gòtic flamíger (o florit) d'una gran expressivitat. Sobretot a començaments del segle xv apareixen molts *calvaris* (com el de Scaër al 1400, o el de Luzivilly al 1422), i comencen a aparèixer els primers conjunts parroquials, o *enclos paroissiaux*⁷ (com els de Runan, Trédrez, Plouzélambre, Locquémeau i molts d'altres) que configuren un espai sagrat al voltant de la capella. Les capelles proliferen i esdevenen veritables obres d'art. Encara en els nostres dies, som testimonis de centenars de capelles gòtiques, generalment dedicades a

---

7 Aquests conjunts arquitectònics (anomenats des de 1930 *enclos paroissiaux* en francès) estan constituïts de la capella, el cementiri, l'ossuari, el calvari i el púlpit exterior.

la Mare de Déu, tant a les zones costeres (*armor* en bretó) com a l'interior (*argot* en bretó). És el cas de Kernasclédén entre moltes altres. Simultàniament a la fundació d'aquestes capelles, a les ciutats es construeixen esglésies parroquials de més grans dimensions (com a Dinan, Vitré, Rennes o Fougères) i també s'acaben de construir les catedrals (com les de Quimper, Nantes o Tréguier).

Efectivament, la religiositat a la Bretanya es desmarca encara avui de molts altres territoris de l'Europa occidental. Més enllà de la gran quantitat de monuments religiosos que s'han conservat malgrat les confiscacions i les destruccions que es produïren durant la Revolució Francesa, aquesta regió també es desmarca de la resta del territori gal per la gran quantitat de col·legis que foren fundats per congregacions religioses. Cal afegir que la Bretanya posseeix un patrimoni religiós immaterial excepcional i peculiar: els *pardons*, que encara són vius, en són una bona mostra i precisament també s'originaren durant els segles XIV i XV. Aquestes noves manifestacions religioses s'afegien al Tro Breizh, pelegrinatge que recorria 600 quilòmetres a través de les set ciutats dels set sants bretons.⁸ Aquest pelegrinatge que ja existia des de començaments de l'edat mitjana (Cassard & Croix 2008: 737), va viure el màxim apogeu durant els segles XIV i XV.

No insistirem aquí en les arrels fortament paganes de la Bretanya per no desviar-nos de la nostra temàtica central. Tanmateix, per entendre la religiositat bretona és essencial referir-nos al sincretisme entre el paganisme d'origen celta i el sagrat que es manifestà de manera especial durant l'època que ens ocupa. Tot i l'estabilitat i la certa prosperitat que caracteritzen el període ducal, la Bretanya, i sobretot els camperols, no quedà del tot al marge de les desgràcies i la pobresa. En aquest sentit, la religió, que era portadora de reconfort, s'anà consolidant bo i fusionant l'aspecte profà i el sagrat (Minois 1991: 47). Així doncs, en el decurs dels segles XIV i XV s'anà constituint un teixit social molt ben organitzat a través de les parròquies.

Arran de la guerra de successió que visqueren els bretons durant la segona meitat del segle XIV, molts dels edificis religiosos ja existents foren malmesos

---

8 Les ciutats de Saint-Malo (sant Malo), Dol-de-Bretagne (sant Samson), Saint-Brieuc (sant Brieuc), Tréguier (sant Tugdual), Saint-Paul-de Léon (sant Aureli), Quimper (sant Corentí) i Vannes (sant Patern).

i fins i tot destruïts, de manera que ja a mitjans d'aquell segle la població bretona es dedicà a reconstruir-los. La principal font d'ingressos per dur a terme aquestes obres provenien dels donatius que eren recompensats per indulgències. Els *pardons*, que proliferaren a la Bretanya d'aquella època, també contribuïren a finançar les obres. Com el seu nom indica, els *pardons* (del llatí *per/donare*) designaven la possibilitat d'obtenir el perdó dels pecats, altrament dit una indulgència, i atès que a les terres bretones no hi havia un gran centre de culte com podria ser Compostel·la, Assís o fins i tot Montserrat, molts dels edificis religiosos reberen butlles papals d'indulgències *parcials* (Cassard & Croix 2008: 564). Aquests edificis, que podien ser de diferents grandàries, oferien doncs la possibilitat d'obtenir el perdó, la qual cosa donà lloc a la visita de les esglésies i capelles que havien obtingut una butlla d'indulgència. A la Bretanya, aquesta visita que adquiriria el nom de *pardon*⁹ acabaria designant la festa anual del sant patró de cada capella, fins i tot de les que no posseïen butlla d'indulgència. Sigui dit de pas, aquest tipus de manifestació religiosa va ser particularment exitosa i es va anar estenent per totes les terres bretones: a més de la finalitat penitencial, va anar adquirint un to festiu, la qual cosa també té a veure amb les seves arrels paganes. En certa manera, els *pardons*, cada cop més festius, anirien substituint les antigues festes precristianes d'origen celta. D'altra banda, convivia amb el pelegrinatge Tro Breizh, que era seguit amb fervor i devoció per multitud de bretons provinents de tot el territori bretó.

Si ens situem a finals del segle XIV, els *pardons* servien també per recollir fons, en forma d'almoïna, destinats a la reconstrucció de les esglésies malmeses. A això cal afegir que el papa donava indulgències a aquells que feien donatius per a finançar les obres de reconstrucció (Minois 1991: 48) sense perdre de vista que les grans famílies i els ducs aportaven sovint grans quantitats d'or tant per a la reedificació com per a l'edificació de noves capelles, fent-hi gravar, és clar, el seu escut d'armes. Cada capella comptava amb dos tresorers (o *fabriques*) que s'ocupaven dels comptes, i també de les obres i el manteniment.

---

9 La llengua bretona va incorporar la paraula *pardon* d'origen llatí.

Eren ells qui encarregaven les obres a artistes locals i de vegades també ho feien a artistes vinguts de fora. El cas és que aquest dinamisme, de reconstrucció d'antics edificis religiosos i de noves construccions, anà prenent cada cop més volada i el segle xv representa la consolidació d'un estil gòtic flamíger bretó caracteritzat, no només per les línies que imiten les flames i una exuberant ornamentació, sinó també per l'aparició, com ja hem dit, de calvaris i conjunts parroquials. Aquesta eclosió ve confirmada per l'aparició dels primers registres parroquials¹⁰ que alhora demostren la bona organització de les parròquies.

5. L'església de Kernascléden

En el context de pacificació, prosperitat i fervor religiós que acabem de descriure, una de les esglésies més representatives del centre de Bretanya, és precisament Nostra Senyora de Kernascléden,¹¹ que pertany a la diòcesi de Vannes i per tant a l'actual departament de Le Morbihan.¹² Val a dir que els principals esdeveniments de la història general de la Bretanya es produïren a Le Morbihan. Com deia ja a mitjans del segle dinou M. Cayot Délandre, és en terres de Le Morbihan on els romans van vèncer els vènets,¹³ on tingué lloc la batalla entre les famílies de Penthièvre-Blois i Montfort, i a Vannes concretament, és on més estats generals¹⁴ se celebraren durant l'època ducal (Cayot Délandre 1847: 5-6).

Nostra Senyora de Kernascléden, situada a la petita població de Kernascléden que compta amb uns 450 habitants, voreja la vall de la riera Scorff i se

---

10 Els registres parroquials bretons són els primers de tot el territori francès.

11 El topònim en llengua bretona de Kernascléden és Kernaskledenn.

12 En bretó *Morbihan* vol dir 'mar petit'.

13 Els vènets, o *venètes* en francès i *gweneted* en bretó, han donat lloc al nom de la ciutat de Vannes, en bretó *Gwened*.

14 Els estats generals eren convocats pel duc i en formaven part els bisbes i els principals senyors de Bretanya. A mesura que s'anaren regularitzant, també s'estengueren amb l'entrada de l'ordre «du tiers» que representaven el poder de les ciutats.

la considera com la *reina* de les capelles bretones per la seva riquesa artística de línies pures i decoració fastuosa.¹⁵ Fou fundada per la família bretona de Rohan, propietària de les terres que ocupa, en un terreny on es trobava una capella més antiga que ja pertanyia als avantpassats dels Rohan. L'església fou consagrada el dia 2 de setembre de 1453 en presència de monsenyor Yves de Pontsal, bisbe de Vannes, i dedicada a la Mare de Déu, amb la qual cosa esdevingué així basílica menor. Durant la Revolució Francesa deixà de ser basílica atès que l'altar va ser profanat. Actualment, és una església parroquial però fins a l'Antic Règim depengué de Saint-Caradec-Trégomel¹⁶ i esdevingué parròquia independent a partir del 1908.

Al 1420,¹⁷ el comte de Rohan-Pontivy, Alan VIII, decidí construir una nova capella per substituir-ne una d'antiga que estava en ruïnes. Així doncs, la nova capella, que seria molt més prestigiosa que l'anterior, duria el nom de Nostra Senyora de Kernascléden. Segons Huitorel (1994: 6), al 1428 la comtessa de Porhoët, que havia presenciat el traspàs de Vicent Ferrer, feu un donatiu destinat a la construcció de diverses capelles, com la de Kernascléden i la de Folgoët. Com que al 1429 morí Alan VIII, el seu fill, el vescomte Alan IX, es responsabilitzà de la construcció. Així mateix, al 1430 el papa Martí V autoritzà Alan IX que s'hi instal·lessin capellans. Les obres van començar ràpidament, però la família de Rohan va haver d'interrompre les obres per manca de recursos. Amb tot, es reprengué la construcció i això suposà que l'estil arquitectònic no fos del tot homogeni tot i que guarda certa harmonia. Des de l'exterior observem que la capella es divideix en dues parts que correspondrien a dos períodes de la construcció. El campanar i el transsepte serien de la primera època i constatem que en aquesta part els pinacles són quadrats, mentre

---

15 L'erudit Louis-Arthur Le Moine de La Borderie (1827-1901), considerat com l'historiador de la nació bretona, deia: «Kernascléden, cette reine des chapelles bretonnes qui brille comme une rose au milieu des landes vannetaises». Ens ho reporten els historiadors actuals però no disposem de la referència bibliogràfica.

16 Era una *trève*, en francès, o *tref* en bretó, que a la Bretanya designa la subdivisió d'una parròquia.

17 En la majoria de fonts consultades apareix l'any 1420 com a data de fundació, data que alterna en alguns casos amb la de l'any 1430.

que a la resta de la capella els pinacles són rodons. La construcció realitzada en etapes diferents queda palesa per la presència de diversos escuts d'armes a l'interior. Al creuer del transsepte, hi apareix el del duc Joan V i la seva esposa Joana de França, que morí al 1433, cosa que ens deixa suposar que aquesta part fou acabada durant aquells darrers anys. En canvi, el cor de l'església degué ser construït (o potser reconstruït) al 1453 i voltat d'ogives al 1464 segons la inscripció que encara trobem, cosa confirmada per la presència d'altres escuts. Efectivament. No només trobem els escuts de Lluís II de Rohan-Guéméné i Joan II de Rohan-Pontivy (que pertanyien a la família Porhoët), sinó també els de Francesc II, duc de Bretanya entre 1458 i 1488.

La peculiaritat més remarcable de l'església de Kernasclédén són les seves pintures murals excepcionals de l'interior que daten també del segle xv. Els suplicis de l'infern i la dansa macabra s'encaren, com veurem a continuació, als àngels músics i a les escenes de la vida de Jesús i Maria. Durant el segle xix es van fer força restauracions tant a l'exterior com l'interior. Pel que fa a l'interior, a començaments del segle xx es van desprendre alguns fragments de blanquejat dels murs del transsepte sud. Això va permetre que al 1912 es descobrissin les pintures que, de fet, s'havien recobert amb una capa de blanquejat durant les obres de restauració del segle anterior. Gràcies al gran pintor Maurice Denis (Granville 1870 - París 1943) que feu una crida a les autoritats competents per salvar-les (Deschamps 1957: 104), s'han pogut conservar, tot i que la humitat obliga a fer obres freqüents de restauració. Malgrat els esforços per a la conservació, hi ha una part de les pintures del transsepte sud que són actualment il·legibles.

6. Les pintures murals: els àngels músics

Les pintures murals es troben exactament a la volta del transsepte nord i també a la paret del transsepte sud així com a la volta del cor. Els temes són el paradís, representat pels àngels músics, l'infern i la dansa macabra; al cor trobem la vida de la Mare de Déu i als timpons, entre grans arcades i formerets de

la volta central, la Passió de Crist. Aquí només ens ocupem del transsepte sud i nord: un representa els terrors de la mort, i l'altre la felicitat celestial.

6.1. Els terrors de la mort

L'infern i la dansa macabra es troben més exactament a dues parets de les tres que constitueixen el transsepte sud: l'infern està pintat a la paret orientada banda oest, mentre que la dansa macabra ocupa dues parets, les de la banda oest i sud.

Pel que fa a l'infern, tots els treballs que s'hi refereixen associen la iconografia amb la visió apocalíptica de sant Pau. Sobre un fons vermell, destaquen uns cossos de color carn resseguits. Hi apareix un dimoni i un tonell de color groguenc. A més del dimoni hi ha uns diables especialment grotescos: cornuts, amb una banya al front, cares simiesques, cos de lleó i cap de toro. Els personatges humans, condemnats a l'infern, són inexpressius. Encara que des d'un punt de vista de l'execució artística no tingui la qualitat de les representacions de l'infern que trobem a altres esglésies, la iconografia és d'un gran interès en la mesura que representa una varietat de suplicis infligits als pecadors segons la visió de sant Pau (Deschamps 1957: 111). Hi retrobem els pecats de l'ebrietat i la luxúria. A mà dreta, el dimoni fa girar amb una maneta un tonell ple d'éssers en estat d'embriaguesa. Al centre, un arbre sec amb les arrels dins d'un gran perol travessa amb les branques els cossos humans nus. A l'esquerra del perol, apareix el càstig dels rics amb la imatge d'una roda de la fortuna on hi ha quatre persones amarrades, i una dona amb la cara tapada que pega a l'atzar algú que caurà al pou de l'abisme, representat per una olla.

Aquestes escenes de terror venen acompanyades d'una dansa macabra. En aquest tipus d'iconografia medieval que també trobem a la capella bretona de Kermaria-an-Isquit (a l'actual departament de Côtes-d'Armor), apareixen una sèrie de personatges amb alternança: un mort i un viu. La seva intenció és il·lustrar la igualtat de tots els éssers humans davant la mort (Huitorel 1994: 21), raó per la qual apareixen personatges de totes les classes socials ordenats segons la jerarquia social o eclesial. A la dansa de Kernasclédén podem identificar setze esquelets i quinze personatges intercalats. Entre els personatges vius hi

ha el papa, l'emperador, el rei, un cardenal, tres personatges que aguanten una bossa (amb diners) i que podrien representar els mercaders, el cavaller. A mà dreta hi ha un frare (amb una barba blanca) en posició de predicar des del púlpit. A sota seu hi ha un mort amb una trompeta a la boca com si cridés els vius a la dansa. Cada esquelet repenja un peu al peu d'un viu, com si un pas de més, sigui quin sigui el rang dels humans, fos intolerant i com si tots fóssim iguals davant la mort. A dalt d'aquest suggeridor conjunt pictòric, apareix un escrit en lletres gòtiques com si comentés l'escena però, per ara, no s'ha pogut traduir.

6.2. La felicitat celestial

A la banda oposada de l'espectacle infernal i diabòlic, en trobem un de celestial i angèlic: quatre parelles d'àngels músics. Al transsepte nord, cada compartiment triangular de la volta, delimitat per les ogives, conté una pintura amb una parella d'àngels: un que toca un instrument, i l'altre que aguanta un rotlle on hi ha una partitura amb lletra. El bon estat de les pintures ens permet identificar els quatre instruments medievals: una arpa, un tamborí, una viola i un rabec (antic instrument d'arquet antecessor del violí). Els altres àngels aguanten la partitura musical com si l'estiguessin desenrotllant o fins i tot com si l'estiguessin cantant. A cada partitura, d'estil gòtic, s'hi poden desxifrar algunes notes.

Fins als anys setanta, les ressenyes que es feren dels àngels músics posaven en relleu la singularitat de les pintures. Heus-ne aquí dos testimonis:

Aux quatre compartiments de la voûte apparaissent huit anges glorifiant le Seigneur dans son Paradis. [...] La gamme des couleurs est distribuée avec un goût exquis. [...] Mais cet ensemble est plein d'attrait et d'originalité. On ne trouve pas d'œuvre à quoi on puisse le comparer. (Deschamps 1957: 107, 108).

La grâce des formes, la souplesse des draperies ne se peuvent décrire... Point de plis cassés, point de détails inutiles... Les ailes des anges, chargées d'ornements, contrastent à souhait avec la simplicité des figures. (Danigo 1966: 18).

Àngels amb arpa. Àngels amb tamborí. Foto d'Éric Vivier

Àngels amb viola. Àngels amb rabec. Foto d'Éric Vivier

Ningú no es preguntava pel contingut de les partitures. El mateix Paul Deschamps escrivia:

Chaque compartiment est occupé par deux anges, l'un jouant d'un instrument de musique, viole, rebec, harpe et tambourin, qu'on appelle aussi tympanon, l'autre chantant en lisant sur un grand phylactère des versets accompagnés de neumes sur des portées à quatre lignes. (Deschamps 1957: 107).

Sabem, però, que a partir de l'any 1970 la musicòloga francesa Geneviève Thibault (1902-1975), especialista dels segles xv i xvi, va començar a preguntar-se per l'origen i el contingut de les partitures dels àngels de Kernascléden. Ursula Günther (1927-2006), musicòloga alemanya i professora de la universitat de Göttingen, continuà les investigacions iniciades per Thibault, i al 1976 identificà l'origen catalanoaragonès de la música de les partitures (Muscat 1985: 195). Quant al contingut, descobrí que les quatre partitures estaven escrites amb el mateix mode: el tercer mode gregorià que correspon al mode dòric antic, el de l'harmonia suprema (Moreau 2011: 251). També esbrinà que a cada rotlle, hi podem llegir un text diferent: el començament d'un *Sanctus*, d'un *Agnus Dei*, un *Et in terra* que evoca el *Gloria*, i un *Patrem* que evoca el *Credo*. La comparació que feu Günther dels quatre textos li permeté afirmar que es tractava d'una missa provinent de la Corona d'Aragó o fins i tot d'Avinyó, tenint en compte que el papa Benet XIII (el 1394), d'origen valencià, era un cardenal aragonès. Segons Günther, els quatre textos acompanyats d'una partitura constitueixen una missa, de quatre temps i no de cinc ja que hi falta el *Kyrie*, a tres veus. A més, la notació musical li permeté afirmar que les pintures murals dels àngels músics corresponen al voltant del 1460, o sigui un cop canonitzat Vicent Ferrer.

Per explicar l'origen catalanoaragonès, Günter es basa precisament amb l'anada de frare Vicent a la Bretanya. Segons ella, el recorregut que feu per la Bretanya i en concret per les zones de Josselin i Guémené, terres que pertanyien a la família dels Rohan, que com hem dit va fundar la capella de Kernascléden,

té a veure no només amb els àngels músics, sinó també amb les pintures de l'infern i la dansa macabra, totes elles de la mateixa època encara que de mans diferents. André Musset escrigué:

Mme Günther remarque que les thèmes de la Danse macabre, de l'Enfer et du Paradis musical «correspondent parfaitement à la pensée de Vincent Ferrier», les Dominicains ayant peu à peu abandonné à cette époque l'interdiction de 1242 de la polyphonie dans leurs offices. (Musset 1979: 196).

Partint de la hipòtesi de Günther, segons el musicòleg bretó Gérard Lomenec'h, les partitures de la missa que interpreten els àngels de Kernasclédén haurien estat copiades de l'antifonari que havia pertangut a sant Vicent Ferrer. Efectivament, envoltat del seu seguici, sempre duia un orgue per acompanyar els himnes que cantava, i també antifonaris (Moreau 2011: 252).

Per la seva banda, Agnès Brosset, musicòloga i professora del Conservatori de Música de Pontivy, el 1995 reuní les partitures que constitueixen la missa dels àngels de Kernasclédén. La provenença de les partitures és variada (Barcelona, Girona, Foix i Ivrea [Itàlia]), però guarda una gran uniformitat de mode musical, dòric antic, i de moviment rítmic. Gràcies a aquest treball de reconstrucció musicològica, naixia la missa de Kernasclédén.

7. Conclusions

Hem pogut comprovar que l'acollida de fra Vicent a la Bretanya fou sempre entusiasta. Anés on anés l'esperaven les multituds, l'escoltaven amb devoció i el seguien amb fervor. Li preparaven un entarimat o una simple trona a l'aire lliure perquè sabien que la gent no cabria a les esglésies. Hi compareixien els bretons de totes les classes socials i de totes les edats. Acudien a les seves misses i escoltaven els seus llargs sermons on, amb un to apocalíptic, amenaçava els pecadors que invitava a la conversió per poder anar al paradís. L'esperaven amb delit per demanar-li miracles. No escatimà esforços, ans al contrari:

no es feia pregar i anà per tots els territoris bretons, àdhuc fora del continent. Va recórrer bona part de la Bretanya, com si fes, igual que ells, el pelegrinatge Tro Breizh passant per totes les esglésies on es veneraven els set sants bretons.

Hem dit que per tenir aquesta fervorosa acollida, el predicador ja era famós abans d'arribar-hi. També hem comprovat que l'estada de fra Vicent a la Bretanya correspon a una època d'efervescència religiosa i de prosperitat que propicià la construcció de moltes esglésies i capelles. Tot plegat afavoria la bona rebuda del frare dominic.

D'altra banda, Joan V, home carismàtic i titllat de *neutralista*, va haver d'insistir perquè el predicador acceptés la seva invitació. Es trobarien dos homes molt diferents, un duc sobirà i un frare predicador, i d'edats diferents, però alhora amb punts en comú: dos homes polítics carismàtics i negociadors, que buscaven la pau davant els conflictes. Al final de la seva vida, el pare Vicent ja formava part dels bretons i, al mateix temps, els bretons s'havien apropiat el predicador valencià. La duquessa el va acompanyar fins a la mort, com si s'hagués creat una simbiosi entre els uns i els altres. I sense oblidar la voluntat del duc de donar-li sepultura a la catedral. I és que com diu Alberto Velasco, «En morir, la *fama sanctitatis* que Vicent ostentava en vida com a taumaturg d'èxit motivà a Vannes l'aixecament d'una gran expectació» (Velasco González 2008: 401). I encara més, el procés de canonització fou per iniciativa del duc de Bretanya i del clergat de Vannes.

Tots aquests elements ens permeten confirmar la hipòtesi de Günther, segons la qual cal trobar l'origen de la missa de Kernascléden en el pas de Vicent Ferrer per les contrades de la família Rohan que va fundar la capella de Kernascléden just després de la mort del predicador. Els artistes que la van decorar hi van deixar unes pintures i una música que, bo i recordant la fi del món i el paradís etern, il·lustraven l'impactant i inesborrable record del predicador durant la curta però intensa estada entre els bretons.

Bibliografia

- BERTHOU, D. (1970) *L'iconographie de la danse macabre et des fresques de Kernasclédén*, Mémoire de maîtrise de la Faculté de Lettres de Brest.
- BROSSET, A. (1996) *Messe de Kernasclédén*, ensemble vocal féminin Colortalea, direcció d'A. Brosset, Coop Breizh CD 866.
- BIGOT, J.; KERBOUL-VILHON, C. (2003) *Les Saints Bretons du Pays Vannetais*, Vannes, Société Polymathique du Morbihan.
- CASSARD, J.-C.; CROIX, A. (2008) (dir.) *Dictionnaire d'histoire de Bretagne*, Morlaix, Skol Vreizh.
- CAYOT DÉLANDRE, M. (1990 [1a ed. 1847]) *Le Morbihan. Son histoire et ses monuments*, Péronnas, Les Éditions du Bastion.
- CHARDRONNET, J. (1965) *Histoire de Bretagne, Naissance et vie d'une nation*, Paris, Nouvelles Éditions Latines.
- (2011 [1a. ed. 1977]) *Le Livre d'or des saints en Bretagne*, Spézet, Coop Breizh.
- COATIVY, Y. (1999) *La Bretagne Ducale. La fin du Moyen Âge*, Luçon, Éditions Jean-Paul Gisserot.
- DANIGO, J.-M. (1966) *Kernasclédén. Une fondation des Rohan*, Châteaulin, Éditions Jos Le Doaré.
- DESCHAMPS, P. (1957) «Notre-Dame de Kernasklédén», dins *Congrès archéologique de France*, CXVe session, Orleans, Société Française d'Archéologie.
- FAGES, P.-H. (1894) *Histoire de Saint Vincent Ferrier, apôtre de l'Europe*, Paris, Maison de la Bonne Presse, 2 vols.
- (1919) *Histoire populaire de Saint Vincent Ferrier*, Vannes, Imprimerie de Lafolye frères.
- FERRANDO FRANCÉS, A. (2013) *Sant Vicent Ferrer en la historiografia, la literatura, l'hagiografia i l'espiritualitat al segle xv*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- Fêtes Jubilaires de Saint Vincent Ferrier* (1919), Vannes, Imprimerie Galles.
- FRÉLAUT, Bertrand (2008) *La cathédrale de Vannes*, Spézet, Keltia Graphic Éds.
- GORCE, M.-M. (1934) *Saint Vincent Ferrier (1350-1419)*, Paris, Librairie Plon.
- GÜNTHER, U. (1981) «Les anges musiciens et la messe de Kernasclédén», dins *Les sources en musicologie*, CNRS ADM K 4679.
- HASQUENOPH, S. (2009) *Histoire des ordres et congrégations religieuses en France du Moyen Âge à nos jours*, Ceyzérieu, Champ Vallon.
- HUITOREL, J.-M. (1994) *Kernasclédén*, Rennes, Éditions Ouest-France.
- KERMOYSAN, J.-R. de (1956) «La vie de Saint Vincent Ferrier», St Vincent Ferrier, Saint-Alban-Laysse, Collège Théologique Dominicain.
- LE DORZE, J. (2011) *Sur les pas de Saint Vincent Ferrier*, Luçon, Éditions Jean-Paul Grisserot.
- MERDRIGNAC, B. (2008) *Les Saints bretons entre légendes et histoire. La glaive à deux tranchants*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes

- LOMENECH, G. (2000) *Bretagne. Musique sacrée au temps des ducs – Saint Vincent Ferrier et la messe de Kernasclédén*, Paris, Éditions du Layeur.
- MINOIS, G. (1991) *Histoire religieuse de la Bretagne*, Luçon, Éditions Jean-Paul Grisserot.
- MOREAU, J.-P. (1991) «Les anges musiciens de Kernasclédén, commentaires angéologiques, musicologiques et iconographiques», *Mémoires de la Société Polymathique du Morbihan*, tome CXXXVII, pp. 241-263.
- PELLETIER, Y. (1991) *Une histoire de Bretagne*, Luçon, Éditions Jean-Paul Grisserot.
- POISSON, H.; LE MAT, J.-P. (1993) *Histoire de Bretagne*, Spézet, Coop Breizh.
- ROSSIGNOL, J.-J. (1805) *Vie de Saint Vincent Ferrier*, Paris, Frères Fournier.
- THOURAULT, P. (2009) *Les ducs et duchesses de Bretagne*, Paris, Perrin.
- VELASCO GONZÁLEZ, A. (2008) «De València a Vannes: culte, devoció i relíquies de Sant Vicent Ferrer», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 29, pp. 395-436.